

УДК 94 (477):316.647.6

БОРОТЬБА ДИСИДЕНТА ВАЛЕНТИНА МОРОЗА З РАДЯНСЬКИМ РЕЖИМОМ ПІД ЧАС ЙОГО ДРУГОГО УВ'ЯЗНЕННЯ (1970–1979)**Богдан ПАСКА**

ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”,
Інститут історії, етнології і археології Карпат,
вул. Т. Шевченка 57, 76000, м. Івано-Франківськ, Україна
e-mail: paskabogdan@i.ua

Проаналізовано антирадянську діяльність дисидента Валентина Мороза під час його перебування у Владимирській в'язниці та мордовських виправно-трудовах колоніях у 1970–1979 рр. Із залученням документів колишніх архівів КДБ досліджено методи розправи, які використовувалися радянським режимом з метою його морального та фізичного знищення. Висвітлено інспірований КДБ конфлікт у 1976–1979 рр. між політв'язнями у сосновській колонії за участі В. Мороза.

Ключові слова: Валентин Мороз, український дисидентський рух, радянський режим, Владимирська тюрма, виправно-трудова колонія, голодування, психіатричні репресії.

Український історик, уродженець Волині Валентин Мороз із першої половини 1960-х рр. був активним учасником українського дисидентського руху, представником радикального його крила. У ході першої хвилі арештів у 1965 р. він був репресований та відбув чотирирічний термін покарання у радянських колоніях і тюрмах. Висока інтенсивність опозиційної діяльності В. Мороза після звільнення із в'язниці, написання ним публіцистичних есе “Репортаж із заповідника імені Берії”, “Мойсей і Датан”, “Серед снігів”, “Хроніка опору” стали основними причинами повторного засудження дисидента у листопаді 1970 р. івано-франківським обласним судом до 9 років позбавлення волі та 5 років заслання. Друге ув'язнення В. Мороза стало періодом найбільшого розмаху його протистояння із радянською системою.

Предметом статті є аналіз антирежимної діяльності В. Мороза під час його перебування у Владимирській тюрмі і мордовських колоніях у 1970-х рр. Ця проблема досі не отримала комплексного дослідження в українській історіографії. Окремі її аспекти розкриті в працях Георгія Касьянова, Тараса Батенка, Володимира В'ятровича. Основу джерельної бази складають раніше засекречені документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), серед яких доповідні записки та інформаційні повідомлення КДБ УРСР на адресу ЦК КПУ, а також кримінальні справи на учасників українського дисидентського руху. Не менш важливими є спогади самого В. Мороза та його сучасників, матеріали російського самвидавного часопису “Хроніка поточних подій”, радянської та еміграційної преси.

Після другого арешту В. Мороз провів в ув'язненні майже дев'ять років – від червня 1970 р. до квітня 1979 р. Протягом усього часу його перебування за ґратами радянський режим різними методами намагався знищити його морально та фізично, а також дискредитувати в очах представників дисидентського руху та еміграції. Термін другого ув'язнення В. Мороза можна поділи на два періоди: перебування у Владимирській тюрмі (січень 1971 р. – травень 1976 р.) та відбування покарання у мордовських ВТК (червень 1976 р. – квітень 1979 р.).

Умови перебування В. Мороза у Владимирській в'язниці були нелюдськими¹. Через багато років він пригадував: “То найжахливіша тюрма світу”². Відбував покарання у камерах 1-го та 2-го корпусів в'язниці, які вважалися найгіршими і найхолоднішими, адже їх стіни мали меншу товщину. Саме в 1-му корпусі тюрми найбільш високим був рівень поширення хвороб та смертності ув'язнених³. Уже протягом першого року свого перебування у тюрмі В. Мороз захворів на анемію⁴, у серпні 1971 р. його на кілька місяців поклали в тюремну лікарню⁵.

¹ Сімас Кудірка, “Мої зустрічі з українцями-політв'язнями”, у *Іноземці про українських політв'язнів*, ред. Осип Зінкевич. (Київ: Смолоскип, 2013), 120.

² Валентин Мороз (1936 р. н.), записав Богдан Паска, м. Львів, 16 січня 2014 р.

³ Кудірка, “Мої зустрічі з українцями-політв'язнями”, 119.

⁴ Раїса Мороз, *Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня*. (Львів: Свічадо, 2005), 137.

⁵ Валентин Мороз, *Есеї, листи й документи*. (Мюнхен: Сучасність, 1975), 239.

Як і інші політв'язні, він мав у Владимирській в'язниці численні побутові проблеми. Камери тюрми недостатньо освітлювалися, що перешкоджало читанню літератури та заняттям самоосвітою, адже спричиняло поступове погіршення зору. У їжу, яка досить часто була зіпсованою та вкрай низької якості, тюремники сипали занадто багато солі, внаслідок чого серед ув'язнених поширювалися хвороби шлунку, печінки та серця⁶. Радянський режим створив усі умови для цілеспрямованого знищення інакодумців, яке розтягувалось на роки.

З ініціативи працівників КДБ В. Мороза помістили в одну камеру з кримінальними злочинцями, у якій він перебував протягом 1971–1972 рр. Співкамерники всіляко знущалися над політв'язнем, влаштовували моральне цькування, не давали йому можливості заснути вночі⁷. У сусідній камері в цей період перебували російський правозахисник Анатолій Радигін та борець за права греко-католиків Йосип Тереля, які стали свідками знущань над В. Морозом: "... З його камери часто долинали стогони й галас бійки, туди часто вривалися з сокирою наглядачі... кудись когось волочили, хтось надривно нарікав. Потім усе затихало, щоб за кілька годин початися знову"⁸.

За участі КДБ В. Мороза було оточено провокаторами і донощиками, які цілодобово наглядали за ув'язненим. Незважаючи на це, навесні – влітку 1972 р. йому вдалося налагодити контакти з А. Радигіним, між ними здійснювались короткі спілкування через "кормушки", обмін записками та журналами. В. Мороз зумів передати А. Радигіну невелике послання про своє становище: "Перекажіть тільки одне: мене тримають з божевільними, мені створюють безнастанне пекло! Мене намагаються зробити безумцем, як тих, кого кидають до мене. Вони вбивці і людодіи. Мені нема чим дихати!"⁹. Через кілька місяців А. Радигін вийшов на волю, а в 1973 р. емігрував на Захід. Невдовзі слова В. Мороза були опубліковані в емігрантській пресі¹⁰.

У результаті масштабного тиску з боку режиму станом на середину 1972 р. В. Мороз досягнув межі крайнього фізичного і морального виснаження. А. Радигін у спогадах порівнював його стан зі станом в'язнів нацистських концтаборів¹¹. Зрештою, у липні – серпні 1972 р. було організовано замах на життя В. Мороза¹². Один зі співкамерників-злочинців порізав йому живіт загостреним держаклом ложки, завдавши чотири поранення; політв'язня у важкому стані відправили до лікарні й наклали шви¹³. Після цього випадку на прохання самого ув'язненого і його дружини В. Мороза перевели в одиночну камеру, де він перебував до листопада 1974 р.¹⁴

Проте нові умови були для дисидента не менш виснажливими. Він надзвичайно важко пережив умови самотності й закритості від зовнішнього світу. Для товариського, комунікабельного чоловіка це було найбільш складним випробуванням, яке не могло не позначитись на його характері і поведінці. Перебуваючи під постійним моральним тиском, В. Мороз у даний період не брав участі в колективних протестах інших ув'язнених проти тюремної адміністрації та був близький до нервового зриву¹⁵.

Незважаючи на зусилля радянського режиму, спрямовані на ізоляцію В. Мороза в стінах Владимирської тюрми, він намагався підтримувати контакти зі своїми однодумцями в Україні, листувався з В'ячеславом Черноволом, Іриною Калинець¹⁶, Любов'ю Лемик-Возняк¹⁷. У жовтні

⁶ Левко Лук'яненко, *З часів неволі. Книга п'ята: Одержимі*. (Київ: Тамподек ХХІ, 2012), 28–30.

⁷ Мороз, *Есеї, листи й документи*, 248.

⁸ Анатолій Радигін, "Розповідь про бачене і пережите", у *Іноземці про українських політв'язнів*, 239.

⁹ *Ibid.*, 239.

¹⁰ Анатолій Радигін, "Розповідь про бачене і пережите (II)", *Сучасність* 2 (1974): 79–83.

¹¹ Радигін, "Розповідь про бачене і пережите", 238.

¹² Справа із оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформацій (повернені із ЦК КПУ), 16–22 листопада 1972 р., Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 16, оп. 3, спр. 1016, арк. 134.

¹³ Мороз, *Проти вітру*, 170.

¹⁴ Із оригіналами доповідних записок, спецповідомлень та інформповідомлень (повернені із ЦК КП України), 19 лютого – 11 квітня 1974 р., ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4, спр. 1032, арк. 260.

¹⁵ Мороз, *Проти вітру*, 139.

¹⁶ "Лист Ірини Калинець Валентинів Морозу у Володимирську в'язницю" в *Українська поезія під судом КГБ: Кримінальні справи проти Ірини та Ігоря Калинців*, ред. Юрій Зайцев. (Львів: Афіша, 2004), 91–93.

¹⁷ В'ячеслав Чорновіл, *Твори: У 10 т. Т. 4. Кн. 2: Листи*, (Київ: Смолоскип, 2005), 486.

1971 р. В. Чорновіл надіслав В. Морозу листа, у якому інформував політв'язня про загальне становище в українському дисидентському русі. Редактор “Українського вісника” порівнював ситуацію “зневіри і моральної втоми”, яка склалась після процесу над В. Морозом, з обстановкою в Наддніпрянській Україні після Емського указу 1876 р.¹⁸

У 1971 р., зважаючи на значний міжнародний розголос справи В. Мороза, з ініціативи радянського керівництва розпочато кампанію з його дискредитації. У березні 1971 р. голова КДБ УРСР В. Федорчук вніс до ЦК КПУ пропозицію щодо публікації в пресі повідомлення про справу В. Мороза з метою компрометації свідків на процесі – І. Дзюби, В. Чорновола та Б. Антоненка-Давидовича. Думку В. Федорчука підтримали секретар ЦК КПУ з питань ідеології Федір Овчаренко та перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест¹⁹. У результаті за вказівкою влади 14 серпня 1971 р. у газеті “Радянська освіта” побачила світ стаття Я. Радченка “Апостол” і його штандарти”, присвячена висвітленню провладної точки зору на діяльність В. Мороза та судовий процес над ним²⁰. Її автор, використовуючи наклепи, відверту брехню і маніпуляції свідомістю читача, різко критикував засудженого²¹.

Публікація статті Я. Радченка спровокувала нову хвилю кампанії на захист В. Мороза в середовищі української інтелігенції. І. Дзюба звернувся з листом до редакції газети “Радянська освіта”, у якому вимагав виправити допущені в публікації перекручення і наклепи на засудженого В. Мороза та свідків у його справі²². 23 вересня 1971 р. Б. Антоненко-Давидович, І. Дзюба та В. Чорновіл написали листа на адресу ЦК КПУ з детальним аналізом статті Я. Радченка. Автори спростували більше десятка фактів неправдивого висвітлення у цій статті подій, пов'язаних із судовим процесом В. Мороза, одночасно подаючи правдиву інформацію. Зокрема, дисиденти вказали на те, що В. Мороз був засуджений не за “зраду батьківщини”, а за “антирадянську агітацію і пропаганду”. Лідери українського дисидентства закликали компартійне керівництво взяти під особистий контроль, об'єктивно і неупереджено переглянути справу В. Мороза та звільнити його²³. На підтримку політв'язня виступив також Є. Сверстюк, написавши памфлет “Апостол і його суддя”²⁴. Через активну позицію лідерів дисидентського руху намагання КДБ компрометувати постать В. Мороза в 1971 р. зазнали краху.

У 1972 р. силові органи радянської влади провели спрямовану на остаточне придушення українського дисидентського руху серію арештів серед української інтелігенції, відому в історіографії як “великий погром”²⁵. Протягом 1972 р. працівники КДБ здійснили спецоперацію в рамках колективної справи “Блок”, у результаті якої, за даними дослідника В. В'ятровича, репресовано понад 100 осіб, із яких 89 засуджено за антирадянську діяльність. Серед заарештованих були ключові фігури українського дисидентства – В. Чорновіл, І. Світличний, Є. Сверс-

¹⁸ В'ячеслав Чорновіл, *Твори: У 10 т. Т. 4. Кн. 2: Листи*, (Київ: Смолоскип, 2005), 486–490.

¹⁹ Листи в ЦК КПРС, довідки відділів ЦК Компартії України, листи обкомів партії, Міністерства закордонних справ УРСР та інших організацій про боротьбу з ідеологією міжнародного сіонізму, про емігрантські настрої деяких груп євреїв, про діяльність сіоністських організацій за кордоном, про ворожі націоналістичні та антирадянські прояви (про справу В. Мороза, про тенденціозну поведінку окремих осіб під час проведення фестивалю “Київська весна”, 6 січня – 30 грудня 1971 р., Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО), ф. 1, оп. 25, ч. I, спр. 546, арк. 82–83.

²⁰ Із оригіналами доповідних записок, спецповідомлень та інформацій (повернені із ЦК КПУ), 6 серпня – 2 вересня 1971 р., ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5, спр. 994, арк. 175.

²¹ Я. Радченко, “Апостол і його штандарти”, *Радянська освіта*, 14 серпня 1971.

²² Мороз, *Есеї, листи й документи*, 229–230.

²³ *Ibid.*, 231–236.

²⁴ Кримінальна справа № 50 по обвинуваченню Сверстюка Євгена Олександровича за ст. 62, ч. 1 КК УРСР в 15 томах, 15 січня 1972 – 27 лютого 1973 рр., ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67643-фп, т. 1, арк. 177–178; Кримінальна справа № 50 по обвинуваченню Сверстюка Євгена Олександровича за ст. 62, ч. 1 КК УРСР в 15 томах, 15 січня 1972 – 27 лютого 1973 рр., ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67643-фп, т. 12, арк. 9–13.

²⁵ Ярослав Грицак, *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.* (Київ: Генеза, 2000), 285.

тук, В. Стус, І. Дзюба, І. Гель, І. Калинець, С. Шабатура та ін.²⁶. Чималій кількості інакодумців інкримінували поширення творів В. Мороза, участь у кампаніях на його захист²⁷.

Упродовж 1972 р. здійснювалися регулярні допити В. Мороза як свідка в справах заарештованих українських дисидентів – І. Гея²⁸, В. Чорновола²⁹, І. Дзюби³⁰, І. Світличного³¹, Є. Сверстюка³². У жовтні 1972 р. його з цією метою було тимчасово перевезено до слідчого ізолятора КДБ у Києві³³. Незважаючи на тиск на політв'язня з боку кадебістів, він відмовився від будь-якої участі в слідстві та не дав жодних показів щодо своїх однодумців. Під час допитів добивався побачення з дружиною та заявляв про упереджене ставлення й дискримінацію щодо себе з боку працівників КДБ³⁴.

Навіть у складних умовах Владимирської тюрми В. Мороз продовжив протистояння системі. Згідно із законодавством СРСР, за умови дотримання ув'язненим правил в'язниці, після відбуття половини терміну тюремний режим міг бути замінений колонією. Під час побачення з дружиною в жовтні 1973 р. В. Мороз заявив, що в разі подальшого утримання його у Владимирській тюрмі він оголосить голодування. Також просив дружину звертатися зі скаргами до представників влади задля дострокового переведення його у ВТК. Зважаючи на відсутність порушень під час перебування у в'язниці, вказував на законність вимоги щодо пом'якшення режиму³⁵.

Раїса Мороз поширила інформацію про майбутнє голодування свого чоловіка серед московських правозахисників. Долею В. Мороза зацікавилися голова Комітету захисту прав людини А. Сахаров, а також Л. Алексєєва та Л. Богораз, які передали відомості про ув'язненого на Захід³⁶. У квітні 1974 р. російські дисидентки Т. Ходорович та М. Ланда написали звернення

²⁶ Володимир В'ятрович, *Україна. Історія з грифом "Секретно"*. (Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2014), 414.

²⁷ Кримінальна справа № 50 по обвинуваченню Сверстюка Євгена Олександровича за ст. 62, ч. 1 КК УРСР в 15 томах, 15 січня 1972 – 27 лютого 1973 рр., ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67643-фп, т. 2, арк. 274; Кримінальна справа № 55 по обвинуваченню Дзюби Івана Михайловича за ст. 62, ч. 1 КК УРСР у 18 томах, 12 квітня 1972 – 18 січня 1973 рр., ГДА СБУ, ф. 6, спр. 69260-фп, т. 6, арк. 159–161; Кримінальна справа № 196 по обвинуваченню Чорновола В'ячеслава Максимовича у вчиненні злочину, передбаченого ст. 62, ч. 1 КК УРСР в 14 томах, 13 січня 1972 – 28 лютого 1973 рр., ГДА СБУ, ф. 6, спр. 72644-фп, т. 2, арк. 82–83; Кримінальна справа № 205 по обвинуваченню Гея Івана Андрійовича у здійсненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 62 КК УРСР в 4 томах, 12 січня – 14 липня 1972 р., ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75518-фп, т. 2, арк. 86–87.

²⁸ Кримінальна справа № 205 по обвинуваченню Гея Івана Андрійовича у здійсненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 62 КК УРСР в 4 томах, 12 січня – 14 липня 1972 р., ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75518-фп, т. 2, арк. 158–160.

²⁹ Кримінальна справа № 196 по обвинуваченню Чорновола В'ячеслава Максимовича у вчиненні злочину, передбаченого ст. 62, ч. 1 КК УРСР в 14 томах, 13 січня 1972 – 28 лютого 1973 рр., ГДА СБУ, ф. 6, спр. 72644-фп, т. 5, арк. 240–245.

³⁰ Кримінальна справа № 55 по обвинуваченню Дзюби Івана Михайловича за ст. 62, ч. 1 КК УРСР у 18 томах, 12 квітня 1972 – 18 січня 1973 рр., ГДА СБУ, ф. 6, спр. 69260-фп, т. 7, арк. 228–232.

³¹ Кримінальна справа № 45 по обвинуваченню Світличного Івана Олексійовича за ст. 62, ч. 1 КК УРСР в 33 томах, 13 січня 1972 – 27 лютого 1973 рр., ГДА СБУ, ф. 6, спр. 68805-фп, т. 15, арк. 13–15.

³² Кримінальна справа № 50 по обвинуваченню Сверстюка Євгена Олександровича за ст. 62, ч. 1 КК УРСР в 15 томах, 15 січня 1972 – 27 лютого 1973 рр., ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67643-фп, т. 7, арк. 188–190.

³³ Справа із оригіналами доповідних записок, спецповідомлень та інформацій (повернені із ЦК КПУ), 27 листопада 1972 – 18 січня 1973 рр., ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3, спр. 1018, арк. 95; Справа із оригіналами доповідних записок та інформацій, спецповідомлень (повернені із ЦК КПУ), 25 листопада 1972 – 11 травня 1973 рр., ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3, спр. 1020, арк. 156.

³⁴ Кримінальна справа № 196 по обвинуваченню Чорновола В'ячеслава Максимовича у вчиненні злочину, передбаченого ст. 62, ч. 1 КК УРСР в 14 томах, 13 січня 1972 – 28 лютого 1973 рр., ГДА СБУ, ф. 6, спр. 72644-фп, т. 5, арк. 245; Кримінальна справа № 55 по обвинуваченню Дзюби Івана Михайловича за ст. 62, ч. 1 КК УРСР у 18 томах, 12 квітня 1972 – 18 січня 1973 рр., ГДА СБУ, ф. 6, спр. 69260-фп, т. 7, арк. 229.

³⁵ Мороз, *Проти вітру*, 130.

³⁶ *Ibid.*, 139–140.

на захист В. Мороза, у якому описали умови його перебування у Владимирській тюрмі за закликали світову громадськість здійснювати акції на захист дисидента. Вже через місяць це повідомлення було опубліковане інформаційними агентствами США³⁷. У результаті вже на початку 1974 р. з ініціативи української діаспори активізувалися міжнародні кампанії на захист В. Мороза.

Зрештою, 1 липня 1974 р. В. Мороз оголосив безстрокове голодування з вимогою негайного переведення його у ВТК. Голодування тривало протягом 145 днів і стало найбільш тривалим за час його ув'язнення³⁸. Завдяки діяльності дружини воно отримало міжнародний розголос. Уже 4 липня Р. Мороз у Москві за сприяння Л. Алексєєвої зустрілася з іноземними кореспондентами і заявила: “Мені залишається одне – звернутись до всіх добрих і гуманних людей на землі: допоможіть моєму чоловіку Валентину Морозу! Не дайте йому загинути”. У кінці серпня 1974 р. вона дала ще одне інтерв'ю закордонним журналістам, а також передала звернення до міжнародної організації поетів і письменників – ПЕН-клубу із закликом підтримати чоловіка³⁹. У листопаді 1974 р. Р. Мороз написала чергове звернення, цього разу на адресу президента США Джеральда Форда, прем'єр-міністра Канади П'єра-Елліота Трюдо і канцлера ФРН Гельмута Шмідта⁴⁰. Кілька разів протягом літа – осені 1974 р. інформацію про стан здоров'я ув'язненого телефоном передавав за кордон канадським кореспондентам А. Сахаров⁴¹.

Багатомісячне голодування негативно позначилось на здоров'ї В. Мороза. Щодня його насильно годували через спеціальний зонд, що викликало постійні болі в горлі, стравоході та шлунку; також у нього часто траплялися серцеві напади⁴². Р. Мороз так описувала зовнішній вигляд чоловіка під час побачення 5 листопада 1974 р.: “Перед нами сидів скелет з жовтим підпухлим лицем, з мішками під очима – 52 кілограми при 175 сантиметрах росту...”. Надзвичайно важким був моральний та психологічний стан В. Мороза⁴³. У таких умовах він був змушений піти на частковий компроміс із тюремною адміністрацією. На нараді керівництва УРСР за участю В. Федорчука та секретаря з ідеології В. Маланчука у вересні 1974 р. вирішили не змінювати призначеного судом тюремного режиму для В. Мороза, оскільки це було б сприйнято як “... перемога ворожих СРСР угруповань на Заході, що може заохотити їх до нових домагань...”⁴⁴. Проте в листопаді радянське керівництво під тиском громадськості західних держав пішло на пом'якшення умов перебування В. Мороза за ґратами. Його перевели з одиночної камери до політичних в'язнів, після чого дисидент 22 листопада 1974 р. припинив голодування, про що повідомив дружині⁴⁵. Значення голодування В. Мороза полягало у приверненні уваги світової громадськості та урядів держав Заходу до проблем дисидентського руху в СРСР загалом та українського національного руху зокрема.

У 1975–1976 рр. під час перебування у Владимирській в'язниці В. Мороз не припинив протистояння з радянським режимом, беручи участь у колективних протестах політв'язнів⁴⁶, акціях одноденного голодування⁴⁷, русі за статус політв'язня (боротьба за надання політичним

³⁷ Мороз, *Есеї, листи й документи*, 247–248.

³⁸ Георгій Касьянов, *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років*. (Київ: Либідь, 1995), 155–156.

³⁹ Мороз, *Проти вітру*, 148–149.

⁴⁰ *Ibid.*, 157.

⁴¹ *Ibid.*, 147.

⁴² *Ibid.*, 157–158.

⁴³ *Ibid.*, 157.

⁴⁴ Інформації відділів ЦК Компартії України про вдосконалення обробки зарубіжних буржуазних видань та покращення їх використання ідеологічними закладами Української РСР для викриття антикомуністичної та антирадянської пропаганди, 8 квітня – 17 вересня 1974 р., ЦДАГО, ф. 1, оп. 25, ч. 1, спр. 1045, арк. 22–24.

⁴⁵ “Выпуск 33. В. Мороз продолжает голодовку”, *Мемориал. Хроника текущих событий*, доступ отримано 12 травня 2012, <http://hts.memo.ru/>.

⁴⁶ “Выпуск 39. Владимирская тюрьма”, *Мемориал. Хроника текущих событий*, доступ отримано 12 травня 2012, <http://hts.memo.ru/>.

⁴⁷ В'ятрович, *Україна. Історія із грифом “Секретно”*, 432.

в'язням правового статусу, що захищає їхню честь і гідність та відповідає міжнародним актам щодо прав людини)⁴⁸.

Одним із методів боротьби режиму проти дисидентського руху були ув'язнення інакшумців у психіатричних лікарнях. Очевидно, за вказівкою радянського керівництва адміністрацією Владимирської в'язниці було продовжено тиск на В. Мороза. Зокрема, у лютому 1975 р. психіатр Владимирської тюрми В. Рогов пригрозив дисиденту безпосереднім психіатричним втручанням у разі продовження ним протистояння з тюремною адміністрацією⁴⁹. З метою морального тиску на політв'язня, у квітні 1976 р. його помістили в підвальну камеру із психічно хворою людиною⁵⁰. 10 травня 1976 р. його перевели на психіатричне обстеження до московського Інституту імені В. Сербського. Дружині спочатку повідомили, що її чоловік “направлений до медичного закладу для встановлення характеру фізичної роботи, якою він буде займатися у ВТК”. Лише після неодноразових звертань Р. Мороз до радянського керівництва 17 травня 1976 р. факт психіатричного ув'язнення В. Мороза доведено до її відома⁵¹. Р. Мороз, своєю чергою, повідомила про це іноземним кореспондентам, що спричинило занепокоєння долею В. Мороза в діаспорному середовищі і відновлення масових кампаній на його захист у країнах Заходу⁵².

19 травня Морозам було дозволено одногодинне побачення, під час якого Валентин заявив про відмову від радянського громадянства і бажання отримати американське. Дружина зауважила значні зміни в характері В. Мороза, як-то відчуженість і підозрілість, що було законним результатом цілеспрямованих дій радянського режиму, які мали на меті його моральне і фізичне знищення⁵³. Серед причин утримання В. Мороза в Інституті імені В. Сербського лікарі назвали “його підвищену релігійність і нанесення собі тілесних ушкоджень” (мали на увазі випадок покалічення В. Мороза співкамерником у 1972 р.)⁵⁴.

15–17 червня 1976 р. в американському виданні “Washington Star” та в газеті української діаспори у США “Свобода” опубліковано інтерв'ю Р. Мороз, яка описала результати свого побачення з чоловіком⁵⁵. Зрештою, внаслідок нової активізації за кордоном кампанії за звільнення В. Мороза та тиску з боку міжнародної спільноти, експертна комісія 18 червня 1976 р. визнала політв'язня психічно здоровим. Цього ж місяця, відповідно до вироку Івано-Франківського суду (1970 р.), його перевели для подальшого відбуття покарання у ВТК, розташовані у селі Сосновка в Мордовії (колонія № 1)⁵⁶.

У мордовських колоніях у другій половині 1970-х рр. використовувалися різні методи морального і фізичного знищення дисидентів. Особливістю сосновського ВТК було спільне утримання політичних в'язнів та кримінальних злочинців (за кількісної переваги останніх), що створювало обстановку нестерпності для учасників дисидентського руху⁵⁷. Такі умови були основною передумовою конфлікту між політв'язнями, який розпочався у сосновській колонії 1976 р. При цьому працівники КДБ та адміністрації всіляко використовували світоглядні

⁴⁸ Яків Сусленський, “Українці в боротьбі за статус політичних в'язнів”, у *Іноземці про українських політв'язнів*, ред. Осип Зінкевич. (Київ: Смолоскип, 2013), 322.

⁴⁹ “Выпуск 36. Владимирская тюрьма”, *Мемориал. Хроника текущих событий*, доступ отримано 12 травня 2012, <http://hts.memo.ru/>.

⁵⁰ Мороз, *Проти вітру*, 170.

⁵¹ “Выпуск 40. Валентин Мороз на психиатрической экспертизе”, *Мемориал. Хроника текущих событий*, доступ отримано 12 травня 2012, <http://hts.memo.ru/>.

⁵² Мороз, *Проти вітру*, 170–171.

⁵³ *Ibid.*, 170.

⁵⁴ “Выпуск 40. Валентин Мороз на психиатрической экспертизе”, *Мемориал. Хроника текущих событий*, доступ отримано 12 травня 2012, <http://hts.memo.ru/>.

⁵⁵ Мороз, *Проти вітру*, 170.

⁵⁶ “Выпуск 41. В тюрьмах и лагерях”, *Мемориал. Хроника текущих событий*, доступ отримано 12 травня 2012, <http://hts.memo.ru/>.

⁵⁷ Іван Гель (1937–2011), записали Вахтанг Кіпіані та Василь Овсієнко, м. Київ, 25 червня 2003 р.

розбіжності політв'язнів з власною метою та цілеспрямовано провокували суперечки між ними⁵⁸.

Станом на червень 1976 р., коли В. Мороза було переведено до сосновської колонії, там покарання відбували чимало провідних діячів українського та російського дисидентських рухів. Уже в першій половині 1976 р. між політичними в'язнями почали виникати суперечності, які переросли у відкритий конфлікт. Основним питанням, яке викликало дискусії, було питання методів подальшої боротьби проти радянського режиму в умовах ув'язнення. У середовищі дисидентів сформувалися дві ворогуючі групи. Прихильниками активного протистояння з табірною адміністрацією були І. Гель та С. Караванський. Натомість більшість політв'язнів колонії в Сосновці, серед яких Едуард Кузнецов, Олексій Мурженко, Д. Шумук, В. Романюк, Б. Ребрик, Петро Саранчук, М. Осадчий, виступали проти різких проявів опору системі та першочерговим завданням бачили самозбереження в умовах позбавлення волі. При цьому поміркована група активно використовувала “методи кримінальних в'язнів” під час конфлікту з І. Гелем та С. Караванським. Крім того, один з лідерів поміркованих Е. Кузнецов був родичем дружини російського правозахисника А. Сахарова Олени Боннер і мав можливість через неї передавати матеріали до редакції часопису “Хроніка поточних подій” та здійснював інформаційну кампанію проти своїх опонентів⁵⁹.

Прибуття до сосновського ВТК В. Мороза призвело до поглиблення конфлікту між ув'язненими дисидентами. З перших днів він долучився до групи І. Геля та С. Караванського й активно підтримав їх позицію активної боротьби проти табірної адміністрації⁶⁰. Він закликав інших політв'язнів-українців долучитися до дієвого протистояння з режимом, здійснював спроби примирення ворогуючих сторін⁶¹, проте зіткнувся з пасивністю й поміркованою позицією більшості дисидентів⁶². Учасники угруповання Е. Кузнецова та Д. Шумука почали тиснути на В. Мороза та всіляко переконували його приєднатися до бойкоту І. Геля через його голодування. Проте, оцінивши ситуацію, В. Мороз дав досить різку оцінку лідерам поміркованої групи. Помилкою його було те, що, характеризуючи Е. Кузнецова та близького до нього О. Мурженка, він порушив питання їх національності. Під час однієї з дискусій у колі політв'язнів-українців він почав висловлювати їм свої докори за те, що вони погодилися, щоб ними керували “два не зовсім розумних євреї”. Такий крок В. Мороза викликав несприйняття серед ув'язнених дисидентів⁶³.

У відповідь Е. Кузнецов та Д. Шумук звинуватили В. Мороза в антисемітизмі й стали ініціаторами кампанії щодо його дискредитації та ізоляції в середовищі політв'язнів. Чималі зусилля були докладені ними задля компрометації імені В. Мороза на рівні українського дисидентського руху та серед української еміграції. Незважаючи на те, що все листування в'язнів обов'язково переглядалося працівниками КДБ, з другої половини 1976 р. Д. Шумук у листах до своїх канадських родичів подавав інформацію із полемічними випадками проти В. Мороза⁶⁴. На основі інформаційного повідомлення КДБ УРСР до ЦК КПУ від 30 квітня 1977 р. з'ясовано, що працівники відділу КДБ у ДУВТУ встановили прямий контакт із Д. Шумуком задля того, щоби схилити його до таких дій⁶⁵. Результатом провокації КДБ була поява в газеті “Прикарпатська

⁵⁸ Із оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформацій – повернені із ЦК Компартії України, 15 лютого – 8 квітня 1977 р., ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1058, арк. 383.

⁵⁹ Іван Гель, 25 червня 2003 р.; Андрей Сахаров, *Воспоминания: в 3 т. Т. 2.* (Москва: Время, 2006), 370.

⁶⁰ Оригінали доповідних записок, спеціальних повідомлень та інших документів, повернених із ЦК Компартії України, 15-20 липня 1977 р., ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1060, арк. 95.

⁶¹ Із оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформацій – повернені із ЦК Компартії України, 15 лютого – 8 квітня 1977 р., ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1058, арк. 383.

⁶² Іван Гель, 25 червня 2003 р.

⁶³ Тарас Батенко, “Я повстаю, отже, я існую...”. *Політичний портрет Івана Геля: (Нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років)*. (Львів: Наукове т-во ім. Шевченка, 1999), 112.

⁶⁴ І. Колодяжний, “Третій від заднього краю”, *Прикарпатська правда*, 6 березня 1977.

⁶⁵ Оригінали доповідних записок, спеціальних повідомлень та інших документів, повернених із ЦК Компартії України, 15-20 липня 1977 р., ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1060, арк. 96.

правда” пропагандистської статті І. Колодяжного “Третій від заднього краю” 6 березня 1977 р., спрямованої проти В. Мороза, у якій наводилися цитати з листування Д. Шумука: “... він... страждає нарцисизмом, і ця патологія самозакоханості, зміцнена незаслуженою славою, поглибила патологію суперегоцентризму...”⁶⁶. Задля повної його дискредитації в середовищі українського дисидентства кадебісти поширили статтю І. Колодяжного в Дубравному і Скальнинському управліннях виправно-трудоустанов⁶⁷.

Улітку 1977 р. Е. Кузнецов та Д. Шумук передали до редакції журналу ХПП заяву з відкритими звинуваченнями В. Мороза в “розпалюванні національної ворожнечі, неповазі до поглядів інших товаришів по нещастю” та антисемітизмі. Автори закликали до бойкоту В. Мороза й І. Геля та відмови від згадування їхніх імен у самвидаві. Заява була надрукована у випуску № 47 цього часопису 30 листопада 1977 р. Цікаво, що хоча редакція ХПП заявила про своє неприєднання до бойкоту, протягом кінця 1977 – початку 1979 рр. ім’я В. Мороза цілковито відсутнє на сторінках видання⁶⁸. Через багато років, під час одного зі своїх інтерв’ю В. Мороз висловив припущення про співпрацю представників поміркованого угруповання політв’язнів із КДБ⁶⁹. Думки дисидента знаходять своє підтвердження у доповідній записці В. Федорчука на адресу В. Щербицького від 19 січня 1978 р., яка свідчить, що 1977 р. у результаті профілактичних дій радянськими спецслужбами вдалося схилити Д. Шумука, Б. Ребрика, М. Осадчого до відмови від політичних акцій у колоніях⁷⁰.

Валентин Мороз під час конфлікту намагався апелювати до “правил чесної гри та національної солідарності”. При цьому він відстоював позицію активного протистояння з радянським режимом. На підтримку руху за статус політв’язня він після закінчення голодування І. Геля провів своє 65-денне голодування у серпні – жовтні 1976 р., яке призвело до значного погіршення його здоров’я. Після В. Мороза до цієї форми протесту долучився також С. Караванський⁷¹. Про подальшу політичну активність В. Мороза свідчить факт його участі в колективному односторонньому (12 січня 1977 р.) голодуванні українських політв’язнів у день п’ятої річниці початку кампанії репресій серед української інтелігенції – “великого погрому”⁷². Причиною наступного голодування, яке він оголосив у квітні 1977 р., було вилучення у нього під час обшуку записок про період перебування у Владимирській тюрмі та на психіатричній експертизі. В результаті його позбавили особистого побачення із сім’єю та тимчасово перевели в одиночну камеру⁷³.

Конфлікт між політв’язнями в мордовських колоніях за участі В. Мороза отримав широкий розголос і резонанс у середовищі українських дисидентів. Його лідери докладали зусиль для припинення суперечок у Сосновці⁷⁴. У переважній більшості представники українського інакодумства ставали на сторону В. Мороза, засуджували неетичну позицію групи Е. Кузнецова – Д. Шумука. Замість запропонованого “комітетом” бойкоту В. Мороза значна кількість дисидентів у 1977 р. обмежили своє листування з Д. Шумуком⁷⁵. На сторону В. Мороза стали

⁶⁶ І. Колодяжний, “Третій від заднього краю”...

⁶⁷ Оригінали доповідних записок, спеціальних повідомлень та інших документів, повернутих із ЦК Компартії України, 15–20 липня 1977 р., ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1060, арк. 97.

⁶⁸ “Выпуск 47. Мордовские лагеря”, *Мемориал. Хроника текущих событий*, доступ отримано 12 травня 2012, <http://hts.memo.ru/>.

⁶⁹ Валентин Мороз (1936 р. н.), записав Богдан Паска, м. Львів, 21 квітня 2016 р.

⁷⁰ Із оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформацій – повернені із ЦК Компартії України, 2 січня – 2 березня 1978 р., ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1066, арк. 107.

⁷¹ Іван Гель, 25 червня 2003 р.

⁷² “Выпуск 45. Мордовские лагеря”, *Мемориал. Хроника текущих событий*, доступ отримано 12 травня 2012, <http://hts.memo.ru/>.

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Батенко, *Політичний портрет Івана Геля*, 116–117.

⁷⁵ Богдан Горинь, *Не тільки про себе. Книга друга (1965–1985)*. (Київ: Пульсари, 2008), 568.

такі авторитетні діячі дисидентського руху, як В. Чорновіл⁷⁶ і Л. Лук'яненко⁷⁷. Безрезультатно намагалися примирити ворогуючі сторони Ірина Калинець⁷⁸, Р. Мороз та О. Антонів⁷⁹.

Сосновський конфлікт тривав до початку 1979 р., проте з осені 1977 р. він уже не був настільки гострим та інтенсивним. У вересні 1977 р. В. Мороза та І. Геля було переведено на роботу до бригади кримінальних злочинців. На особисте прохання В. Мороза адміністрація ВТК поселила його в одиночній камері, що дещо послабило суперечності між дисидентами⁸⁰. Крім того, у жовтні – листопаді 1977 р. до колонії № 1 прибув засуджений за участь в УГГ О. Тихий, який морально солідаризувався з групою В. Мороза, долучився до голодування за статус політ'язня. Влітку 1978 р. у Сосновку було переведено російського дисидента О. Гінзбурга, який теж активно включився в акції протесту, що викликало деяке напруження між ним та Е. Кузнецовим. Значним ударом по групі Е. Кузнецова та Д. Шумука стало прибуття до колонії Л. Лук'яненка восени 1978 р., який активно підтримав І. Геля й В. Мороза. Поява довголітнього політ'язня спричинила послаблення та розпад групи Е. Кузнецова⁸¹. Незважаючи на це, за матеріалами доповідної записки В. Федорчука на адресу кремлівського центру від 14 квітня 1979 р., у 1978 р. стараннями працівників КДБ було проведено спецоперацію з метою поширення у середовищі політ'язнів неправдивої інформації про співпрацю В. Мороза з адміністрацією колонії⁸². Остаточно сосновський конфлікт припинився тільки у квітні 1979 р., коли було звільнено В. Мороза, Е. Кузнецова та О. Гінзбурга⁸³.

Отже, протягом усього періоду другого ув'язнення В. Мороза тривало напружене протистояння дисидента із радянським тоталітарним режимом. Він не відмовився від власних поглядів і переконань, не пішов на поступки системі та в 1970-х рр. вважався лідером і символом українського національного руху. В основі протистояння В. Мороза з режимом були такі методи: відмова від дачі показань проти своїх однодумців за справою “Блок”, проведення численних тривалих голодувань, написання заяв проти національної дискримінації українців у СРСР, участь у русі за статус політ'язня. Найбільш резонансною акцією В. Мороза, яка привернула увагу міжнародної спільноти, стало його 145-денне голодування у 1974 р. У сосновському ВТК з ініціативи КДБ задля дискредитації українських дисидентів загалом та В. Мороза зокрема було спровоковано масштабний конфлікт у середовищі політ'язнів.

STRUGGLE OF DISSIDENT VALENTYN MOROZ AGAINST THE SOVIET REGIME DURING HIS SECOND IMPRISONMENT (1970–1979)

Bohdan PASKA

State Higher Educational Institution

“Vasyl’ Stefanyk Precarpathian National University”,

Institute of History, Ethnology and Archeology of the Carpathians,

Shevchenko str., 57, 76018, Ivano-Frankivsk, Ukraine

e-mail: paskabogdan@i.ua

Summary

Ukrainian historian, native of Volyn Valentyn Moroz from the first half of the 1960's was an active participant in the Ukrainian dissident movement, a representative of his radical direction. The high intensity of the opposition activity of V. Moroz, his writing of a journalistic essays entitled “Report from the Beria Reserve”,

⁷⁶ Іван Гель, 25 червня 2003 р.; Чорновіл, *Твори: У 10 т. Т. 4, Кн. 2*, 568, 628, 706.

⁷⁷ “Лев Лук'яненко обороняє Валентина Мороза”, *Визвольний шлях* 10 (1978): 1139.

⁷⁸ Михаил Хейфец, *Вячеслав Чорновил – эковский генерал*. (Київ: Такі справи, 1991), 145.

⁷⁹ Оригінали доповідних записок, спеціальних повідомлень та інших документів, повернутих із ЦК Компартії України, 15–20 липня 1977 р., ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1060, арк. 97.

⁸⁰ “Выпуск 47. Мордовские лагеря”, *Мемориал. Хроника текущих событий*, доступ отримано 12 травня 2012, <http://hts.memo.ru>.

⁸¹ Іван Гель, 25 червня 2003 р.

⁸² Оригінали доповідних записок, спецповідомлень та інших документів, повернутих із ЦК КП України, 17–24 травня 1979 р., ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1074, арк. 90.

⁸³ Батенко, *Політичний портрет Івана Геля*, 118.

"Moses and Datan", "Among the Snows", "Chronicle of Resistance" became the main reasons for his conviction in November 1970 by the Ivano-Frankivsk Regional Court to 9 years imprisonment and 5 years of exile.

The article analyzes the anti-Soviet activity of the dissident Valentyn Moroz during his stay in the Vladimir Prison and the Mordovian labor colonies in 1970–1979. Using the documents of the former KGB archives, the methods of massacre used by the Soviet regime for the purpose of moral and physical destruction of him were investigated. The KGB-inspired conflict in 1976–1979 between the political prisons in the Sosnovka colony with the participation of V. Moroz was highlighted.

The author concludes that during the entire period of the second imprisonment of V. Moroz, his intense confrontation with the Soviet totalitarian regime continued. He did not renounce his own views and beliefs, did not make any concessions to the system and in the 1970's. considered a leader and symbol of the Ukrainian national movement. At the basis of V. Moroz's opposition to the regime were the following methods: refusal to give testimony against his supporters in the "Block" case, carrying numerous long starvations, writing statements against national discrimination of Ukrainians in the USSR, participation in the movement on the status of political prisoner. The most resonant action of V. Moroz, which attracted the attention of the international community, became his 145-day hunger strike in 1974. A major conflict among political prisoners was provoked in the corrective labour camp in Sosnovka, on the initiative of the KGB to discredit Ukrainian dissidents in general, and V. Moroz, in particular.

Keywords: Valentyn Moroz, Ukrainian dissident movement, Soviet regime, Vladimir prison, labor colonies, fasting, psychiatric repressions.

REFERENCES

- Chornovil, Viacheslav. *Tvory: U 10 t. T. 4, Kn. 2: Lysty*. Kyiv: Smoloskyp, 2005). (in Ukrainian).
- Horyn, Bohdan. *Ne tilky pro sebe. Knyha druha (1965–1985)*. Kyiv: Pulsary, 2008. (in Ukrainian).
- Informatsii viddiliv TsK Kompartii Ukrainy pro vdoskonalennia obrobky zarubiznykh burzhuaiznykh vydan ta pokrashchennia yikh vykorystannia ideolohichnymy zakladamy Ukrainsoi RSR dlia vykryttia antykomunistychnoi ta antyradianskoi propahandy, 8 kvitnia – 17 veresnia 1974 r., Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (dali – TsDAHO), f. 1, op. 25, ch. I, spr. 1045. (in Russian).
- Ivan Hel (1937–2011), zapysaly Vakhtanh Kipiani ta Vasyl Ovsiienko, m. Kyiv, 25 chervnia 2003 r. (in Ukrainian).
- Iz oryhinalamy dopovidnykh zapysok, povidomlen ta informatsii – poverneni iz TsK Kompartii Ukrainy, 15 liutoho – 8 kvitnia 1977 r., Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (dali – HDA SBU), f. 16, op. 7, spr. 1058. (in Russian).
- Iz oryhinalamy dopovidnykh zapysok, povidomlen ta informatsii – poverneni iz TsK Kompartii Ukrainy, 2 sichnia – 2 bereznia 1978 r., HDA SBU, f. 16, op. 7, spr. 1066. (in Russian).
- Iz oryhinalamy dopovidnykh zapysok, spetspovidomlen ta informatsii (poverneni iz TsK KPU), 6 serpnia – 2 veresnia 1971 r., HDA SBU, f. 16, op. 5, spr. 994. (in Russian).
- Iz oryhinalamy dopovidnykh zapysok, spetspovidomlen ta informpovidomlen (poverneni iz TsK KP Ukrainy), 19 liutoho – 11 kvitnia 1974 r., HDA SBU, f. 16, op. 4, spr. 1032. (in Russian).
- Kheifets, Mykhayl. *Viacheslav Chornovil – zekovskiy heneral*. Kyiv: Taki spravy, 1991. (in Russian).
- Kolodiaznyi, I. "Tretii vid zadnoho kraiu", *Prykarpatska pravda*, March 6, 1977. (in Ukrainian).
- Kryminalna sprava № 45 po obvynuvachenniu Svitlychnoho Ivana Oleksiiiovycha za st. 62, ch. 1 KK URSS v 33 tomakh, 13 sichnia 1972 – 27 liutoho 1973 rr., HDA SBU, f. 6, spr. 68805-fp, t. 15. (in Ukrainian).
- Kryminalna sprava № 50 po obvynuvachenniu Sverstiuka Yevhena Oleksandrovycha za st. 62, ch. 1 KK URSS v 15 tomakh, 15 sichnia 1972 – 27 liutoho 1973 rr., HDA SBU, f. 6, spr. 67643-fp, t. 1. (in Ukrainian).
- Kryminalna sprava № 50 po obvynuvachenniu Sverstiuka Yevhena Oleksandrovycha za st. 62, ch. 1 KK URSS v 15 tomakh, 15 sichnia 1972 – 27 liutoho 1973 rr., HDA SBU, f. 6, spr. 67643-fp, t. 2. (in Ukrainian).
- Kryminalna sprava № 50 po obvynuvachenniu Sverstiuka Yevhena Oleksandrovycha za st. 62, ch. 1 KK URSS v 15 tomakh, 15 sichnia 1972 – 27 liutoho 1973 rr., HDA SBU, f. 6, spr. 67643-fp, t. 7. (in Ukrainian).
- Kryminalna sprava № 50 po obvynuvachenniu Sverstiuka Yevhena Oleksandrovycha za st. 62, ch. 1 KK URSS v 15 tomakh, 15 sichnia 1972 – 27 liutoho 1973 rr., HDA SBU, f. 6, spr. 67643-fp, t. 12. (in Ukrainian).
- Kryminalna sprava № 55 po obvynuvachenniu Dziuby Ivana Mykhailovycha za st. 62, ch. 1 KK URSS u 18 tomakh, 12 kvitnia 1972 – 18 sichnia 1973 rr., HDA SBU, f. 6, spr. 69260-fp, t. 6. (in Ukrainian).
- Kryminalna sprava № 55 po obvynuvachenniu Dziuby Ivana Mykhailovycha za st. 62, ch. 1 KK URSS u 18 tomakh, 12 kvitnia 1972 – 18 sichnia 1973 rr., HDA SBU, f. 6, spr. 69260-fp, t. 7. (in Ukrainian).
- Kryminalna sprava № 196 po obvynuvachenniu Chornovola Viacheslava Maksymovycha u vchynenni zlochynu, peredbachenoho st. 62, ch. 1 KK URSS v 14 tomakh, 13 sichnia 1972 – 28 liutoho 1973 rr., HDA SBU, f. 6, spr. 72644-fp, t. 2. (in Ukrainian).
- Kryminalna sprava № 196 po obvynuvachenniu Chornovola Viacheslava Maksymovycha u vchynenni zlochynu, peredbachenoho st. 62, ch. 1 KK URSS v 14 tomakh, 13 sichnia 1972 – 28 liutoho 1973 rr., HDA SBU, f. 6, spr. 72644-fp, t. 5. (in Ukrainian).

Kryminalna sprava № 205 po obvynuvachenniu Helia Ivana Andriiovycha u zdiisnenni zlochynu, pedredbachenoho ch. 2 st. 62 KK URSS v 4 tomakh, 12 sichnia – 14 lypnia 1972 r., HDA SBU, f. 6, spr. 75518-fp, t. 2. (in Ukrainian).

Kudirka, Simas. “Moi zustrichi z ukrainsiamy-politviazniamy”, u *Inozemtsi pro ukrainskykh politviazniv*, red. Osyp Zinkevych. Kyiv: Smoloskyp, 2013. (in Ukrainian).

“Lev Lukianenko oboroniaie Valentyna Moroza”, *Vyzvolnyi shliakh* 10 (1978): 1133–1139. (in Ukrainian).

Lukianenko, Levko. *Z chasiv nevoli. Knyha piata: Oderzhymi*. Kyiv: Tampodek KhKhI, 2012. (in Ukrainian).

“Lyst Iryny Kalynets Valentynovi Moroza u Volodymyrsku viaznytsiu” v *Ukrainska poeziiia pid sudom KGB: Kryminalni spravy proty Iryny ta Ihoria Kalyntsiiv*, red. Yurii Zaitsev. Lviv: Afisha, 2004. (in Ukrainian).

Lysty v TsK KPRS, dovidky viddiliv TsK Kompartii Ukrainy, lysty obkomiv partii, Ministerstva zakordonnnykh sprav URSS ta inshykh orhanizatsii pro borotbu z ideolohiieiu mizhnarodnoho sionizmu, pro emih-rantski nastroi deiakyykh hrup yevreiv, pro diialnist sionistskykh orhanizatsii za kordonom, pro vorozhi natsionalistychni ta antyradianski proiavy (pro spravu V. Moroza, pro tendentsioznu povedinku okremykh osib pid chas provedennia festyvaliu “Kyivska vesna”, 6 sichnia – 30 hrudnia 1971 r., TsDAHO, f. 1, op. 25, ch. I, spr. 546. (in Russian).

Moroz, Raisa. *Protv vitru. Spohady druzhyny ukrainskoho politviaznia*. Lviv: Svichado, 2005. (in Ukrainian).

Moroz, Valentyn. *Esei, lysty y dokumenty*. Miunkhen: Suchasnist, 1975. (in Ukrainian).

Oryhinaly dopovidnykh zapysok, spetsialnykh povidomlen ta inshykh dokumentiv, povernenykh iz TsK Kompartii Ukrainy, 15–20 lypnia 1977 r., HDA SBU, f. 16, op. 7, spr. 1060. (in Russian).

Oryhinaly dopovidnykh zapysok, spetspovidomlen ta inshykh dokumentiv, povernenykh iz TsK KP Ukrainy, 17–24 travnia 1979 r., HDA SBU, f. 16, op. 7, spr. 1074. (in Russian).

Radchenko, Ya. “Apostol i yoho shtandarty”, *Radianska osvita*, August 14, 1971. (in Ukrainian).

Radyhin, Anatolii. “Rozpovid pro bachene i perezhyte (II)”, *Suchasnist* 2 (1974): 79–83. (in Ukrainian).

Radyhin, Anatolii. “Rozpovid pro bachene i perezhyte” u *Inozemtsi pro ukrainskykh politviazniv*, red. Osyp Zinkevych. Kyiv: Smoloskyp, 2013. (in Ukrainian).

Sakharov, Andrei. *Vospomynaniia: v 3 t. T. 2*. Moskva: Vremia, 2006. (in Russian).

Sprava iz oryhinalamy dopovidnykh zapysok ta informatsii, spetspovidomlen (poverneni iz TsK KPU), 25 lystopada 1972 – 11 travnia 1973 rr., HDA SBU, f. 16, op. 3, spr. 1020. (in Russian).

Sprava iz oryhinalamy dopovidnykh zapysok, povidomlen ta informatsii (poverneni iz TsK KPU), 16–22 lystopada 1972 r., HDA SBU, f. 16, op. 3, spr. 1016. (in Russian).

Sprava iz oryhinalamy dopovidnykh zapysok, spetspovidomlen ta informatsii (poverneni iz TsK KPU), 27 lystopada 1972 – 18 sichnia 1973 rr., HDA SBU, f. 16, op. 3, spr. 1018. (in Russian).

Suslenskyi, Yakiv. “Ukrainci v borotbi za status politychnykh viazniv”, u *Inozemtsi pro ukrainskykh politviazniv*, red. Osyp Zinkevych. Kyiv: Smoloskyp, 2013. (in Ukrainian).

Valentyn Moroz (1936), zapysav Bohdan Paska, m. Lviv, 16 sichnia 2014 r. (in Ukrainian).

Valentyn Moroz (1936), zapysav Bohdan Paska, m. Lviv, 21 kvitnia 2016 r. (in Ukrainian).

“Vypusk 33. V. Moroz prodolzhaet golodovku”, Memorial. Khronika tekushchykh sobytii, dostup otrymano 12 travnia 2012, <http://hts.memo.ru>. (in Russian).

“Vypusk 36. Vladimirskaiia tiurma”, Memorial. Khronika tekushchykh sobytii, dostup otrymano 12 travnia 2012, <http://hts.memo.ru/>. (in Russian).

“Vypusk 39. Vladimirskaiia tiurma”, Memorial. Khronika tekushchykh sobytii, dostup otrymano 12 travnia 2012, <http://hts.memo.ru>. (in Russian).

“Vypusk 40. Valentin Moroz na psikhiatricheskoi ekspertize”, Memorial. Khronika tekushchykh sobytii, dostup otrymano 12 travnia 2012, <http://hts.memo.ru>. (in Russian).

“Vypusk 41. V tiurmakh y lageriakh”, Memorial. Khronika tekushchykh sobytii, dostup otrymano 12 travnia 2012, <http://hts.memo.ru>. (in Russian).

“Vypusk 45. Mordovskie laheria”, Memorial. Khronika tekushchykh sobytii, dostup otrymano 12 travnia 2012, <http://hts.memo.ru/>. (in Russian).

“Vypusk 47. Mordovskie laheria”, Memorial. Khronika tekushchykh sobytii, dostup otrymano 12 travnia 2012, <http://hts.memo.ru>. (in Russian).

Batenko, Taras. *“Ia povstaiu, otzhe, ya isniu...”*. Politychnyi portret Ivana Helia: (Narysy z istorii ukrainskoho rukhu oporu kintsia 1950-kh – pochatku 1990-kh rokov). Lviv: Naukove t-vo im. Shevchenka, 1999. (in Ukrainian).

Hrytsak, Yaroslav. *Narys istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX st.* Kyiv: Heneza, 2000. (in Ukrainian).

Kasianov, Heorhii. *Nezhodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960-80-kh rokov*. Kyiv: Lybid, 1995. (in Ukrainian).

Viatrovych, Volodymyr. *Ukraina. Istoriiia z hryfom “Sekretno”*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, 2014. (in Ukrainian).